

Польське Січневе повстання 1863–1864 років у висвітленні сучасної української історіографії

Польське національно-визвольне повстання 1863–1864 років не належить до пріоритетних тем сучасної української історіографії. За останні двадцять років українські історики не написали жодної монографії, спеціально присвяченої важливим аспектам цієї події. Це не дивно, оскільки українським історикам доводилось і продовжує доводитись відновлювати і очищати від численних фальсифікацій і спотворень історичні події власної історії, то ж на історію сусідів залишається не так багато часу і сил. Проте, польське повстання 1863–1864 рр., що розгорталось й в українських землях під владою Росії, є цікавим явищем, яке би вимагало прискіпливої уваги науковців, адже в ньому дуже своєрідно переплелися соціальні, національні, культурно-цивілізаційні, господарські і психологічні суперечності того часу, коли помітно розгорталися процеси модернізації у Центрально-Східній та Східній Європі і формувалися ті пласти історичної пам'яті, з якими ми маємо справу донині.

Сучасна українська історіографія не може похвалитися якимись фундаментальними роботами щодо вивчення історії Січневого повстання, в тому числі в українських землях. Такі роботи з'являлись ще у 60–70-х роках ХХ ст. в рамках розвитку радянської історичної думки. Тоді українські історики брали участь у програмах Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР з вивчення російсько-польсько-українських революційних зв'язків в 50–60-ті роки ХІХ ст. Наслідком реалізації цих програм були фундаментальні видання документів, в тому числі підготовлені українськими дослідниками¹, а також низка монографічних опрацювань, що торкалися питань впливів польського національного руху в українських землях². Тоді ж була опрацьована радянська / марксистсько-ленінська версія польського повстання, яка перейшла у всі наукові і навчальні видання в СРСР. Ця версія вписувалась у достатньо переконливу схему формування капіталістичних відносин в регіоні Центральної та Східної Європи і розвитку польського національно-визвольного руху за здобуття незалежності. Радянська схема включала в себе, поряд з іншими, два обов'язкових положення. Перше — полягало в тому, що загальною особливістю польського національно-визвольного руху була провідна ідеологічна і політична роль шляхти у ньому. Шляхта вносила в рух свої станові стереотипи, по-перше, щодо селянства, яке не було готове до самостійного господарювання і життя, і, по-друге, щодо реставрації Речі

¹ Див.: *Восстание 1863 года. Материалы и документы. Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1864 гг.*, Київ 1963–1964, т. 1–2; *Суспільно-політичний рух на Україні в 1863–1864 рр. Матеріали і документи*, Київ 1964.

² М. П. Лещенко, *Яскраві сторінки спільної боротьби (До сторіччя повстання 1863 року на Правобережній Україні)*, Київ 1963; Г. И. Марахов, *Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине*, Київ 1967; П. Г. Усенко, *Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50–60-е гг. XIX в.)*, Київ 1985.

Посполитої в кордонах 1772 р. з включенням до неї українських, білоруських і литовських земель. Ще одне обов'язкове положення радянської схеми — підкреслення визначальної ролі російської революційної демократії і російсько-польсько-українського співробітництва революційно-демократичних сил. В інших відношеннях автори публікацій мали певну свободу компонування фактичного матеріалу, але з обов'язковим відзначенням „поганих„ поміщицьких і буржуазних діячів і „добрих” — революційних. Українські видання монографічного чи підручничового плану нічим не відрізнялись від таких же у Росії, Білорусії чи Казахстані³.

За останні двадцять років українська історіографія сформувала нову концепцію українського національного руху, що „відроджувався” і розвивався від кінця XVIII ст., проходячи відповідні етапи та стадії. Українських істориків менше цікавили проблеми польського національного руху, натомість значно більше займали питання взаємин українського і польського національних рухів в XIX і XX ст. У контексті взаємин і суперечностей між слабшим українським і потужнішим польським національним рухом українські історики торкалися й питань польських визвольних повстань. Проте Січневе повстання донині залишається „в тіні” у порівнянні з увагою до питань українсько-польських суперечностей кінця XIX–початку XX ст., коли ідеологи українського національного руху спромоглися чітко сформулювати національні вимоги (Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський, Юліан Бачинський, Микола Міхновський та ін.).

В сучасній Україні не з'явилося жодної монографії, безпосередньо присвяченої Січневому повстанню або питаннями, з ним пов'язаними. Натомість є низка праць загального плану, де заторкнено і проблематику повстання. Найбільше уваги українські історики приділяли питанням соціального та економічного розвитку і селянських рухів в українських губерніях Російської імперії у XIX ст. Основним здобутком цих численних студій було підкреслення соціальної складової українсько-польських взаємин в XIX ст., суперечностей між українським селянством і польськими шляхтою та магнатами⁴.

З різноманітної наукової літератури зупинимось на кількох характерних працях, що визначають відмінні позиції сучасних українських істориків. З позицій переосмислення радянської концепції історії українського національного руху і включення її в європейський контекст слід відзначити працю Ярослава Грицака про формування модерної української нації⁵. Тримаючи в полі зору український національний рух, цей автор лише побіжно торкається Січневого повстання, відзначаючи його важливі наслідки для українства: „Повстання охопило й Правобережну Україну, але не знайшло співчутливого відгуку ні серед українського селянства ні серед інтелігенції. Навпаки, повстанці часто натрапляли на вороже ставлення з боку місцевого населення. Проте, під впливом повстання царський уряд починає трактувати український рух («южнорусский сепаратизм») як польську інтригу”⁶. Автор зауважує, що національно-визвольна боротьба поляків не знайшла розуміння ні в українській інтелігенції, ні у селян, але послужила прикладом для консолідації на національних засадах. Суперечність між поміщицтвом, переважно польським, і селянством

³ Для прикладу див.: *Історія південних і західних слов'ян*, за редакцією І. М. Гранчака, А. Ф. Кізченка, В. П. Чорнія, Київ 1987, с. 128–137.

⁴ Тут маємо багато праць, зокрема: В. Павлюк, *Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст.*, Острог 2000; О. І. Козій, *Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830–1831 і 1863 років. Автореферат дис. канд. іст. наук*, Львів 1997, та ін.

⁵ Я. Грицак, *Нарис історії України: формування української модерної нації XIX–XX ст.*, Київ 1996.

⁶ Там само, с. 66.

досягла такої гостроти, що частина польських або ополячених землевласників зреклася свого стану заради зближення із селянством (Володимир Антонович, Тадей Рильський та ін.). Ототожнення української справи із соціальними інтересами українського селянства призвело до надзвичайної популярності у середовищі національних діячів соціалістичних ідей, в той час як національні залишалися в тіні. В такому плані згадується Січневе повстання і в більшості узагальнюючих праць з історії України.

Значно більше уваги проблематиці Січневого повстання приділив львівський історик Богдан Гудь. Він не розглядає політичних чи військових сторін повстання, а обрав позицію, яка дає змогу подивитися на повстання крізь призму все того ж соціального конфлікту між українським селянством і польськими землевласниками⁷. Автор докладно проаналізував стосунки між польськими землевласниками Правобережної України, українським селянством і царською адміністрацією й дійшов висновку, що соціальні суперечності між польськими землевласниками і селянством у XIX ст. набули гострого антагонізму, який був вміло використаний царизмом проти польського національно-визвольного руху. Царська адміністрація зробила дуже багато, щоб вирвати селян з-під впливів поміщиків і загострити існуючий соціальний антагонізм. У результаті цього вже напередодні Січневого повстання було зафіксовано понад 1150 антипоміщицьких виступів, що мали не тільки соціальне, а й міжетнічне забарвлення⁸. Таки чином, розрахунки польських повстанців на принаймні співчуття українських селян були цілком безпідставними. Тим більше, що ідея повернення до Речі Посполитої взірця 1772 р. не викликала у них інших емоцій, окрім негативних.

Б. Гудь зазначає, що тільки незначна кількість поляків, зокрема з українських земель, бачила нагальну потребу подолання прірви між землевласниками і селянами, яка містила не тільки земельні вимоги, а й „тягар” минулих взаємин. Такі погляди висловлювали Юзеф Ігнацій Крашевський, Б. [„#jakie imię?#”] Рудницький тощо. Проте, навіть запізнілі обіцянки керівників Січневого повстання, в тому числі й в українських землях, звільнити селян від кріпацтва і наділити їх землею не були реалізовані через станово-егоїстичну позицію польських землевласників. А царський уряд використав у боротьбі зі шляхетським повстанням в Україні методи, апробовані австрійцями в Галичині 1846 р.⁹ І ці сподівання царизму виявилася цілком виправданими. Ставлення деяких т.зв. „селянських караулів” до польських повстанців була настільки жорстокою, що царським військам часом доводилося рятувати повстанців від селянської розправи. Автор фактично підтверджує оцінку взаємин між „польським двором і селянською хатою”, яку запропонував знаний французький історик Даніель Бовуа.

Б. Гудь також зазначає, що й на рівні еліт — польської та української (тоді ще „малоросійської”) — теж не існувало згоди або порозуміння. За станом свідомості вони значно відрізнялися: поляки марили „великим минулим” Речі Посполитої і не хотіли нічого чути про нові уклади; українській інтелігенції, що походила переважно з народу, були ближчі ідеали козацтва і гайдамаччини. А відтак і політичні програми українців і поляків були різко відмінними: поляки виходили з „історичного легітимізму” і повернення до *status quo* перед 1772 р., українці ж в той час плекали надії на культурну автономію в межах „перебудованої” Росії. І, таким чином, інтереси польського і українського національних рухів в результаті поразки Січневого повстання повністю розійшлися.

⁷ Б. Гудь, *Українці — поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття*, Львів 2000; його ж, *Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX-першої половини XX століття*, Львів 2006.

⁸ Б. Гудь, *Загибель Аркадії...*, с. 122–123.

⁹ Там само, с. 126–127.

Україноцентричний погляд на польський національний рух цілком зрозумілий з огляду на все ще актуальну потребу формування української національної пам'яті і свідомості населення України. Натомість дивним представляється реанімація в українській історичній свідомості радянської і, в сутності, антиукраїнської версії історії українсько-польських відносин і польського Січневого повстання зокрема. Йдеться про розлогу монографію українських авторів Рема Симоненка і Дмитра Табачника, в якій на понад 700 сторінках фактично реанімується радянська класова версія українсько-польських відносин і проблема єдності України. Під прикриттям „турботи” авторів про українську незалежність, з допомогою маніпулювання на загал відомими документами проводиться думка, що всі українські національні сили, а передусім галицько-українські, здійснювали „антиукраїнську” політику, прислужувались Німеччині та Австро-Угорщині і тим самим „перешкоджали” „правильним” українським „революційно-визвольним силам” в опорі на революційну Росію добиватися справжнього об'єднання українських земель в єдиній, очевидно, російській державі (!). Важко утриматись від іронії, читаючи численні авторські пасажі про те, що „одвічна мрія українського народу здійснилася лише на початку Другої світової війни, коли Україна стала розвинутою промислово-аграрною державою”, або про те, що українські націоналісти не були би націоналістами, якщо б „не зраджували на кожному історичному повороті український народ і неньку-Україну”¹⁰. Ще одна риса книжки — спроба переконати читачів, що польський національний рух був загалом головним супротивником і ворогом українського, в той час як російські революційні сили були єдиним можливим союзником українців в боротьбі за незалежність.

І в описі періоду Січневого повстання автори монографії не нав'язливо проводять думку, що в силу вже давніше окреслених та усталених історіографією ідеологічних обмежень польських провідників повстання щодо „історичного легітимізму” і взаємин із селянством ідеологи українського руху мали тільки одного „справжнього” союзника — російський революційний рух, зрештою і для поляків це була єдина опора. А впливало це з того, що основною „рушійною силою” повстання 1863 р. було і в польських і в інших землях селянство, а польських борців за свободу, виявляється, надихнули на дії „реформи, пов'язані з відміною кріпацтва в Російській імперії”¹¹. Одним словом, без Росії і російського революційного руху ні поляки, ні українці не могли і кроку ступити (!) Рецидив радянської імперської версії історії XIX ст. в Україні не міг обійти стороною навіть Січневе польське повстання.

Якщо заглянути в українські підручники і посібники для університетів або великі узагальнюючі праці з історії, то ситуація з висвітленням Січневого повстання й польського національно-визвольного руху в цілому виглядає непривабливо. У незалежній Україні з'явилося друком десятки історій України, більшість з яких лише символічно відрізняються одна від одної, віддаючи перевагу методологічному україноцентризму. Візьмемо, для прикладу, том з 13-томної серії „Україна крізь віки”, виданої 1999 р. київським видавництвом „Альтернативи” і нагородженої Державною премією України в галузі науки. Том дев'ятий

¹⁰ Див.: Р. Г. Симоненко, Д. В. Табачник, *Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України XIX–початок XX ст. Нариси*, Київ 2007, с. 698–700 та ін. Ця, з дозволу сказати „монографія”, містить величезну кількість емоційних тверджень авторів, в яких вони наполегливо намагаються дискредитувати все українське, а передусім український національний рух, звинувачуючи українські сили в „розвалі самої України”; зокрема чого вартий такий пасаж: „Не маючи належної опори в народі, Центральна Рада, а згодом Директорія намагалися втриматися [при владі] з допомогою зовнішніх сил” (с. 638) і т.д. і т.п.

¹¹ Там само, с. 263–265.

цієї серії про період від кінця XVIII ст. і до Першої світової війни написаний одним автором — Віктором Сарбеем¹². У ньому йдеться про селянські рухи в українських землях, розповідається про Тараса Шевченка, про „хлопоманів” на чолі з Володимиром Антоновичем, українські громади і зв’язки з російською організацією „Земля і воля”, але ні словом не згадане про польське повстання 1863–1864 років та його перебіг в Україні.

Здавалося б, що в *Історії українського селянства*, підготовленій колективом багатьох українських істориків і опублікованій в 2006 р. буде сказано хоча б про польське землеволодіння в українських землях. Але тут немає жодної згадки ні про польське землеволодіння, ні про польське повстання або ставлення українського селянства до його організаторів¹³. Навіть у такій велетенській роботі з історії України, що вийшла під авторством Голови Верховної Ради України, а водночас історика-академіка Володимира Литвини, і яка рекомендована Міністерством освіти і науки як підручник для університетів годі знайти навіть згадку про Січневе повстання 1863 р., як і взагалі про присутність польського населення в українських землях¹⁴. У цих і більшості інших подібних синтетичних видань за радянською звичкою переважає соціально-економічна історія і з’являється нова традиція — етноцентризм.

Тільки в небагатьох виданнях з історії України зовсім побіжно згадується польський національно-визвольний рух і Січневе повстання. Наприклад, *Історія України: нове бачення*, підручник, підготовлений колективом дослідників Інституту історії України НАН України за редакцією Валерія Смоля, що дочекався двох видань і досі вважається новим словом в українській історіографії, повторено радянську схему польського національного руху і Січневого повстання¹⁵. Тут наведені ті самі положення, що і в радянській історіографії: співробітництво українських, російських і польських „революційних демократів” з доданням до вже відомого прізвища „традиційного” українця Андрія Потебні ще й Івана Нечая, які брали участь у польському повстанні; приділено увагу соціальним потребам селянства і помилкам польських повстанців щодо намірів відбудови Речі Посполитої в кордонах 1772 р.

Дещо повніше змальовано польський національний рух і Січневе повстання в синтезі історії України, підготовленому львівськими істориками за редакцією Юрія Зайцева і за участі знаних вчених (Ярослава Ісаєвича, Ярослава Грицака, Степана Макарчука, Феодосія Стебля та ін.), який теж витримав кілька видань¹⁶. У ньому говориться про те, що український громадівський рух збігся у часі з Січневим повстанням, і що частина польської та спольщеної української шляхти побачила в українському селянстві потужну соціальну і національну силу, котра здатна стати справжньою загрозою для російського самодержавства. Царизм відчув небезпеку поєднання національно-визвольних ідей з селянським рухом і тому не менш жорстоко переслідував нечисленних представників української інтелігенції, намагаючись звинуватити їх у „польській інтризі”.

На жаль, всесвітня історія в українській історіографії загалом представлена вкрай бідно, ще з радянських часів дослідження проблем всесвітньої історії було зосереджено в Москві, а в Україні були лише окремі дослідники, зокрема з історії передусім слов’янських країн. З того часу ситуація майже не змінилася, і в Україні відсутнє середовище істориків-всесвітників. Тому українська історіографія не може похвалитися значною кількістю

¹² В. Г. Сарбей, *Національне відродження України*, Київ 1999 (*Україна крізь віки*, т. 9).

¹³ Див.: *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах*, гол. ред. В. А. Смолій, Київ 2006, т. 1.

¹⁴ В. Литвин, *Історія України. Підручник*, Київ 2008, 814 с.

¹⁵ *Історія України: нове бачення. Навчальний посібник*, заг. редакція В. А. Смолій, вид. 2-ге, доповнене і перероблене, Київ 2000, 464 с.

¹⁶ *Історія України*, гол. ред. Ю. Зайцев, вид. 3-тє, перероблене і доповнене, Львів 2002, 520 с.

узагальнюючих праць з історії зарубіжних країн, зберігаючи україноцентричне спрямування історичних студій.

Певним виключенням є окремі спроби істориків підготувати синтети з історії країн Центрально-Східної Європи. Серед них можна назвати університетський посібник *Історія Центрально-Східної Європи* за загальною редакцією Леоніда Зашкільняка, що вийшов 2001 р.¹⁷ У 2002 р. з'явився спільний синтез історії Польщі авторства Леоніда Зашкільняка і Миколи Крикуна. В обох працях Січневе повстання розглядається більш докладно і в ширшому контексті модернізаційних процесів в Європі. Зокрема, в них більш докладно висвітлено роль польського національно-визвольного руху в активізації українських визвольних змагань, показані різні течії в польському національно-визвольному русі, передумови і хід Січневого повстання, в тому числі в українських землях, змальовано розбіжності серед польських провідників щодо долі українських і білоруських земель. Зокрема, тут спростовується легенда про те, що нібито українські селяни не підтримали повстання через те, що не хотіли відновлення Речі Посполитої в українських землях. Цей міф, створений ще російською адміністрацією, постійно репродукується в сучасній літературі. Насправді, ситуація виглядала значно складніше. Царський уряд і адміністрація використала українське селянство проти повсталих, наголошуючи насамперед на соціальних та релігійних суперечностях між селянством і шляхтою та інтелігенцією, в тому числі й українською, яка брала участь у повстанні¹⁸.

Залишається заглянути до шкільних підручників з історії. На жаль, надалі у навчанні історії в українських школах продовжує панувати марксистський підхід до історичного процесу, де основою змін вважається господарство. Всі історичні періоди в шкільних підручниках починаються з висвітлення стану економіки, котра далі визначає суспільну свідомість, а тоді й духовну культуру. Період XIX ст. вивчається в 9-му класі загальноосвітньої школи. Переглянуті підручники для 9-го класу показали, що в більшості з них ні польський національно-визвольний рух, ні Січневе повстання навіть не згадуються. А в одному з підручників вміщувалась тільки одна фраза зі згадкою про повстання: „Наступ на громадівський рух ще більше посилювався після вибуху **польсько-шляхетського** визвольного повстання 1863 р.” (виділення — Л. З.)¹⁹. Тільки в одному підручнику авторства Федора Турченка і Валерія Мороко вміщено навіть спеціальний параграф „Польське повстання 1863–1864 рр. і Україна”, в якому в дуже стислій формі, але змістовно викладено антиімперські і демократичні цілі повсталих і висвітлено причини його поразки в Україні²⁰.

Зовсім невідома картина в підручниках з всесвітньої історії, де в центрі уваги перебувають головні держави західного світу і Росія. Центрально-Східна Європа в них виглядає „білою плямою”. Якщо ж йдеться про Росію, то тут на першому плані її зовнішня політика і модернізаційні реформи. Про національно-визвольні рухи не сказано жодного слова.

Якщо підбивати підсумки, то можна констатувати, що Січневе повстання і польський національно-визвольний рух представлені в спектрі науки і освіти зовсім мізерно. Ані в українській науковій літературі ці питання не розроблені, ані в освітніх програмах їм не приділено належної уваги. Це прикро констатувати, оскільки знання про сусідів за логікою

¹⁷ *Історія Центрально-Східної Європи*, за редакцією Л. Зашкільняка, Львів 2001, 658 с.

¹⁸ О. К. Струкевич, *Історія України. Підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів*, Київ 2009, с. 221.

¹⁹ О. К. Струкевич, *Історія України. Підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів*, Київ 2009, с. 221.

²⁰ Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, *Історія України. Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів*, Київ 2009, с. 244–245.

повинно би бути найбільш докладним. Між сусідами завжди нагромаджується чимало застарілих стереотипів, котрі необхідно долати на засадах поширення якісного наукового знання. На жаль, в історичній свідомості українців надалі залишаються поширеними ті стереотипи, що були вироблені ще в царській Росії і зміцнені в радянські часи. У підсумку маємо тривалі моделі польського національно-визвольного руху як руху наскрізь шляхетського і антиукраїнського, руху, який був однобарвним і односпрямованим. Звідси й певна недовіра серед українського населення до Польщі і поляків як спадкоємців шляхетських традицій, котра, на додаток, активно підживлюється певними силами як в Україні, так і за її межами. Мета цих дій — створити образ „поганого” західного історичного сусіда на противагу „доброму” східному, на який треба рівнятися і з яким треба об’єднуватися на одній „слов’янсько-православній” основі. Без глибоких системних змін в науці і освіті, у функціонуванні засобів масової інформації України переламати цю деформовану ситуацію на краще навряд чи вдасться.

Leonid Zashkilnyak (Lviv)

Polish January Rebellion 1863–1864 in Highlighting of Contemporary Ukrainian Historiography

Analysis of scientific literature, historical syntheses, textbooks for university and high school of last twenty years shows that the issue of Polish January Rebellion in 1863–1864 is not a priority in modern Ukrainian historiography. Neither in the scientific production, nor in educational publications this issue does not take its rightful place in the history of near neighbors of Ukraine. In the interpretation of the rebellion in the Ukrainian historical literature an old Russian and Soviet stereotypes are prevail; they describe the differences between the Polish gentry and Ukrainian peasantry, assert the image of Poland as a historical enemy of Ukraine. In addition the certain political forces in Ukraine seek to strengthen these outdated stereotypes, reinforcing the negative image of Poland image in the eyes of Ukrainian. This state of historical knowledge requires from the historians to overcome stereotypes by scientific studying of context and history of rebellion and to disseminate extracted knowledge in society.